

De profundis **Premýšľanie o písaní, zmysle a večnosti**

Ladislav Kováč

Časopis *Knihy & Spoločnosť* vstupuje do tretieho ročníka. Myslím, že plní v kultúre SR (a dúfam aj ČR) dôležité poslanie. Nie som určite sám, kto jeho texty nečíta ako recenzie kníh. Zážitkom je pre mňa stretnutie s veľkými myšlienkami. Tých, čo knihy napísali. A tých, čo o knihách píše, podnietení k premýšľaniu myšlienkami iných. Naša doba je bezduchá. Nie že by veľkých myšlienok bolo málo; je ich asi viac než kedykoľvek v minulosti. Stále sú to však len zrnká. Múdrosti (a tým aj krásy). Stratené dnes v stohoch mediálnej slamy. Milan Kundera (v *Nesnesiteľnej ľahkosti bytí*): modernita je postihnutá špecifickou neurózou – grafomániou. Keď už netreba zápasit' o jedlo, teritórium, sexuálneho partnera – všetko je ľahko dostupné – nastúpil iný zápas: o ucho. Každý chce písať a byť čítaný; a samovraha mu znemožňuje počúvať a čítať iných.

Potrebujeme nový druh mašín pre 21. storočie. Na cúdenie zrn od pliev: mediálne vejačky, dátové sítá. Pre mňa je K & S jednou z nich. Tí, ktorým záleží na tom, aby nás plevy prázdnej verbalizácie nezasypali a nezadusili, prví by si mali ukladať sito, prísnu triedičku, na to, čím oslovujú verejnosť.

Orwell na ruby

George Orwell (v 1984) strašil, že nadíde doba, keď každý z nás bude sledovaný a kontrolovaný. Televízne kamery nás budú snímať dňom a nocou. Obávam sa, že to bude opačne. Nik z nás nebude nikomu stáť za pozornosť (kamerami budeme monitorovaní len ako chodci na križovatkách, zákazníci v hypermarketoch, alebo aktéri v televíznych reality shows): význam každého z nás bude iba významom konzumenta – stále viac konzumenta slov, majiteľa ucha. Politika bude profesionalizovaná a zinštrumentalizovaná: ako voličov nás nebude treba. Nebudeme potrební ani ako výrobcí; inteligentné automaty sa bez nás obídu. Budú mať pritom vysokú produktivitu práce – nebude chudobných ľudí, nijaký proletariát. Namiesto toho superfluát: hlúpi i inteligentní, neokrôchaní i kultivovaní – všetci rovnako nezamestnaní, udržiavaní na žive štedrými sociálnymi dávkami. V globálnej spoločnosti zábavy. Všetci nezaujímaví, bezvýznamní. Atomizovaní. Nadbytoční. Zbytoční.

Lenže človek je prírodou vyformovaný tak, že chce niekam patriť a niečo pre niekoho znamenať. Chce byť uznávaný a chce ovládať. Viac: bojí sa konca. Cez večnosť hľadá zmysel svojho života. Ľudská inštinktívna výbava je však značne abstraktná. Túžba po význame a zvečnení hnala v minulosti človeka ku obrábaniu kameňov, k tvorbe sošiek z hlíny, k zápasu o moc. V dobe automatizovanej politiky a automatizovanej výroby ostáva pre naplnenie tejto túžby už vari len posledná z dostupných príležitostí: pri všeobecnej gramotnosti a textových procesoroch sebazvýznamovanie a sebazvečňovanie cez písanie. Takto líči nositeľka Nobelovej ceny za literatúru Wisława Szymborska (*K popukání*) na svojom príklade dnešnú človečiu vládu nad svetom:

... Je tedy svět, nad nímž já vládnu jako nezávislý osud?
Čas, který spoutávám řetězy znamínek?
Bytí, jež na můj příkaz nekončí?

Radost z psání.

Možnosť zachovania.
Pomsta smrteľných rúk.

To ale mohla povedať o sebe poetka výnimočného talentu. K čomu dôjde, keď budeme písať všetci? Písané texty stratia akýkoľvek význam. Jedného dňa, predvída Kundera (v *Knihe smíchu a zapomnutí*), sa každý človek prebudí ako spisovateľ a nastane doba všeobecnej nezrozumiteľnosti a hluchoty.

„Pomsta smrteľných rúk“

Moja generácia prešla inou dobou nezrozumiteľnosti a hluchoty. Opačnou. Komunizmom. Podľa Karla Kryla (*Mistr kat*):

Byl hrozný tento stát
když musel jsi se dívat
jak zakázali psát
a zakázali zpívat

Práve preto, že sa nedalo písať, to, čo sa napísalo, malo význam, vážilo. Nie iba to, čo usilovalo o pravdivé vyjadrenie, ale aj to, čo klamalo. Ba ani mlčanie nebolo bez významu. Jan Zahradníček (*Ať tak nebo tak*):

Neboť všichni jsme nějak přispěli k tomu strašnému zhanobení
tváře člověka
všichni jsme ze sebe udělali
apoň na čas
přechodní dům kde obludy přespávaly
všichni jsme mlčeli
když bylo třeba křičet

Kričať sa síce dalo, ale nie nadsť. Až celkom umlčaní mohli písať slobodne: samizdatové texty. Väčšina písáčov sa radšej ohla. Slúžili. Aby mohli uverejňovať, ukladali si na svoje texty autocenzúru. Máločo z uverejneného prežilo svoju dobu. Možno medzi písáčmi bolo dosť aj takých ako ja: robili sme si záznamy bez ambície publikovania. Preto bez autocenzúry. Čo z nich? Hlušina to síce nie je, no zato iba surovina. Až keď som sa v r. 1997 dostal k výpovedi Szymborskej (v českom preklade Vlasty Dvořáčkovej), vyjasnil sa mi motív nášho písania: bola to obrana pred dobou, zápas s ňou, víťazstvá nad chaosom. Pomsta smrteľnej ruky...

Dnes badám, že za tým boli ďalšie motívy. Zúfalé pokusy o konceptuálne uchopenie doby. O nájdenie „rádu“ za celým tým nezmyselným dejinným hmýrením. V rámci toho: detailné pozorovanie ľudského správania. Doslovné záznamy rozhovorov. Sebapozorovania. Neprikrášené, nemilosrdné.

Tisícky strán. Laboratórne protokoly z gigantického, nezamýšľaného sociálneho experimentu. Ním sa mi dnes javí komunizmus.

„De profundis“

Vraciam sa občas k týmto záznamom, aby mi pomohli pochopiť náš dnešok. Ale aj podať správu o minulosti. Tak sa stalo aj nedávno: zomrel človek, ktorý mňa a mojich spolupracovníkov za komunizmu, v časoch husákovskej normalizácie, podržal. Ba možno rovno zachránil. Koloman Boďa. To mohol len preto, lebo bol mužom režimu. Zadobre aj s najmocnejšími tých čias. Cítil som povinnosť napísať o ňom, vyjadriť mu svoju vďačnosť. Nie frázami. Bez zamlčovania. Bez uchýlenia sa k najhoršej podobe ľži: k polopravdám.

O čom bol text? „Život za komunizmu: rôzne boli stratégie žitia a prežitia. Kto vlastne z tých, čo prešli dobou plnou špiny, sa nezafúlal, kto sa môže dnes predvádzať celkom

čistými rukami? Ten, kto nimi nikdy nič neurobil. Nie že by vinníci a obeť patrili na jednu hromadu, božechráň! Len rozlíšiť, a súdiť, bude ťažko.“ „Telesnú schránku obra obývala duša dobráka. ... Prial ľudom.“ ... „člen ústredného výboru strany, povereník pre poľnohospodárstvo, minister federálnej vlády“. ... „Dubčekovská éra zachytí Boďu ako politika. ... Inteligentnému mužovi napovie intuícia, že husákovská normalizácia dobre neskončí. Opúšťa politiku. Stáva sa vedcom.“ ...

„Po Boďovi ostali dva vedecké ústavy.“ ... „Samozrejme, jeho život mohol byť iný. Nemusel vstúpiť do strany a podieľať sa na tom, čo sa dnes ľahko odsudzuje ako 'svinstvá'. Čím by bol? Okresným veterinárom? Krmičom prasiat na družstve? Ukazoval by ruky susedom a predvádzal sa, aké ich má čisté? Svet by sa preto nezastavil. S oneskorením za svetom, ale nevyhnutne, experimentálna veda musela byť na Slovensku vybudovaná. Nevybrali sme si, že sa tak dialo za komunizmu. ... V strane sme neboli, na svinstvách sme sa nepodieľali; ako-tak sme čo-to urobili – v poriadku; ale čo ak to bolo možné len preto, že existoval aj on a ľudia jemu podobní? Sú naše ruky bez flakov? Kto vôbec z nás spravil viac? ... Nebol buričom. Ale ani búračom – vtedy, keď iní rúcali už postavené, alebo v zárodku zadúšali to, čo mohlo vzklíčiť a vyrásť. Je prototypom tých, čo v dobe Temna, ktorá je našťastie za nami, budovali. Tak, ako sa dalo. A na čo stačili. Náтура, talent a vzdelanie každého z nich im predpísali roly, aké zohrali v sociálnej dráme onej doby: tragikomédii. Určili tak, v dobrom i zlom, podobu našej kultúry – za komunizmu až doposiaľ.“ –

Marx nemohol tušiť, ako sa u nás dokáže pravdivosť jeho slávnej tézy: dejiny sa neopakujú; ak, nuž len v podobe frašky. Husákovská doba, po jej tragickom štarte bezprecedentnými čistkami, zničenými kariérami a masovou demoralizáciou spoločnosti sa stala na dvadsať rokov nechutnou a nudnou fraškou. Koľko československých fabrik, úradov, škôl, vedeckých ústavov dostalo podobu Kocúrka!? Z klinického chemika vidieckeho blázinca som sa mohol znovu stať vedeckým pracovníkom len vtedy, keď Boďa presvedčil aparát ústredného výboru (ÚV) strany, že ma vo svojom ústave v Ivanke pri Dunaji potrebuje na budovanie molekulárnej biológie hospodárskych zvierat. Dejiny mu nahrali: samotný sovietsky ÚV prijal práve uznesenie o potrebe molekulárnej biológie. Ale genetiku bunkových membrán sme mohli robiť len pod zásterkou projektu „zelenej kravy“; a preň musel Boďa získať odsúhlasenie tajomníkom ÚV KSS pre poľnohospodárstvo: zinžinierujeme kravu, čo sa nebude musieť pásť. Energiu a živiny bude získavať rovno zo slnka. Aby sme na bádanie mali potrebné drahé prístroje, odklonil Boďa na ústav časť peňazí, určených stranou a vládou na vojenský výskum: presvedčil mocných o strategickom význame koprológie – vedy o využití výkalov. Bola v texte aj irónia? Áno, priznávam. Ale popisujúci šikovnosť, s akou Boďa dokázal zmanipulovať finančníkov z armády, písal som s kusom irónie aj o sebe: „Dokázal by som také čosi ja? Pri najlepšej vôli nie: k tomuto mi príroda neudelila ani len stopové množstvá talentu.“

Dal som predbežný text prečítať blízkym ľudom. Odmietli ho. Niektorí preto, že sa v ňom zastávam človeka, ktorý pomohol vybudovať komunistický režim a vedel v ňom bravúrne prežiť. Iní z príčin presne opačných: mŕtvi sa nemôžu brániť; nesvedčí sa ich ironizovať; treba o nich písať len dobre. Nepomohli ani tieto vety textu, psychologicky (a vari aj morálne) hádam najvýstižnejšie: „Pád komunizmu zobral ako fakt. ... Vozil sa potom do dediny verejnou dopravou ako radový pracovník. Bol hráč. Celý život vyhrával. Možno aj tušil, že nakoniec prehral, ale nedal to do poslednej chvíle najavo. Lenže: naozaj prehral? Alebo vari prehrali svoje životy tí z nás, ktorí desaťročiami polozmrhaných životov platili za to, že išli hlavou proti múru aj vtedy, keď to možno nemalo zmysel?“

Bible kralická. Žalm 130:

Z hĺbokosti volám k tobě, Hospodine.

Pane, vyslyš hlas můj, nakloň uší svých k hlasu pokorných proseb mých.

Budeš-li nepravosti šetřiti, Hospodine Pane, kdo obstojí?

Ale u tebe jest odpuštění, tak aby uctivost k tobě zachována byla.

Opýtajme sa kunderovsky: aký zmysel by mal text o Bodovi, keby bol uverejnený? Text jeho osobného príbehu, tak ako príbehu kohokoľvek z nás, bude pochovaný pod tisíckami, ba miliónmi, iných textov.

„Tenká šnúrka pamatovaného nad oceánem zapomenutého“

Lahko im bolo, žalmistom. Mali vieru a mali nádej. Ťažšie je tým z nás, ktorým sa nezdá, že by naše osudy riadila transcendentná Bytosť. Nijaká pravda nebola nám vopred zjavená, dobývame sa k nej pomalinky, po kvapkách, hľadaním, blúdením, pokusmi a omylmi. Vlastne len cez tieto nepatrné, ale pribúdajúce poznatky sa postupne vynára Bytosť, imanentná prírode, čo na začiatku nebola a raz, v nekonečne budúceho času, by mohla byť Vševedúcou a Všemocnou: ľudské poznanie. To málo, čo zatiaľ vieme, presvedča nás o našej ohromnej obmedzenosti. Čo Michel Montaigne pred štyrmi storočiami len vytušil, my dnes zásluhou vedy vieme určite: „Sme zlátanina, tak beztvárá a zložením rôznorodá, že každý kúsok hrá v každej chvíli svoju vlastnú hru...“ Potom však aj naše dejiny nemôžu byť iným, než takými *patchworks*. A takými sú aj motívy nášho konania.

A teda aj motívy nášho písania – početné, nekonzistentné, rozporuplné. Niekoľko z nich som už vymenoval. Pridajme ďalšie: potrebu uchopiť pravdu o svete a podať o nej výpoveď. Nie nutne konceptualizovanú, pojmovovo vyjadrenú – poézia, a pravá krásna literatúra vôbec, nepracujú s pojмами, ale s obrazmi a príbehmi. O konceptualizáciu sa pokúšajú intelektuáli. Predstavujú, aby som použil termín obľúbený Egonom Gálom, epistemické spoločenstvo. Odlišné od tých, čo sa len chcú producovať, šepľetia, rozťahane tárajú, miešajú dohromady pravdy, polopravdy, lži, fikcie. Pre tých druhých existuje anglické označenie „*chattering class*“ – povedzme, tliapajúca trieda, alebo trieda tliachačov. Produkty tliapajúcej triedy, ktorú možno zanedlho bude v industrializovaných krajinách predstavovať väčšina obyvateľstva – to je ona potopa, ktorej príval vytušil Milan Kundera.

Epistemické spoločenstvo, ak má tejto tliapajúcej triede predstavovať protiváhu, by si malo stanoviť prikázania, ktoré v minulosti možno nepotrebovalo. Solidaritu: vzájomný rešpekt v rôznosti názorov; obdiv k mýleniu sa; no najmä obojstranné načúvanie (a čítanie textov) jedného druhým. Možno hlavným prikázaním by mala byť programová antigrafománia. Striedmosť vo verejnom prejave, krajná koncíznosť, priam aforičnosť. Povinný vstup do exkluzívneho rádu novodobých mníchov slovnej a textovej askézy. Pre slovenskú vetvu tohto rádu mám jednoznačný typ na prepošta: majstra výrazovej skratky Tomáša Janovica.

Z povedaného nijako neplynie, že by sa mediálnej potope dalo vyhnúť alebo zabrániť. Nedá sa. Práve tak, ako sa nedá zabrániť stále rýchlejšiemu pribúdaniu dát, zhŕovaniu času, efemerizácii zážitkov. Zygmund Bauman písava, že sa naša doba stáva tekutou: stabilným a uchopiteľným by zanedlho nemalo zostať nič. Starý čínsky majster Wang Hsi-či (preklad Bohumila Mathesia, *Zpěvy staré Číny*) sa pred 17 storočiami mohol ešte obrátiť na nás v nádeji, že jeho správu zachytíme:

...Tak, čtenáři pozdních veršů mých,
až k nim se nakloníš,
po staletích a staletích,
možná, že ucítíš,
jak smolnou vůni borovic
starého smutku dech:
ssaj tiše jej a pokorně
a dětem svým též trochu nech!

A pár z nás, čo si ešte nájdeme čas čítať ho, pomaly a s prežívaním, sme naozaj schopní zdieľať s ním jeho smútok, ba i rovno zacítiť tú smolnú vôňu borovic Číny 4. storočia. Človek 20. storočia, hrdina *Žertu* Milana Kunderu, vidí však už svet ináč:

„Už dnes jsou dějiny jen tenká šnůrka pamatovaného nad oceánem zapomenutého, ale čas kráčí a přijde doba vysokých letopočtů, jež nezvětšená pamět jednotlivcova nebude vůbec z to pojmout; celá stáletí a tisícletí budou z ní proto vypadávat, staletí obrazů a hudby, staletí objevů, bitev, knih, a bude to zlé, protože člověk stratí ponětí o sobě samém a jeho historie, nepojmutelná, neobsáhnutelná, se scvrkne do několika schematických smyslu zbavených zkratk...“ „...vše bude zapomenuto a nic nebude odčiněno. Úlohu odčinění (pomstění i odpuštění) zastoupí zapomnění. Nikdo neodčiní křivdy, jež se staly, ale všechny křivdy budou zapomenuty...“

V 21. storočí to vidíme ešte inakšie. Žijeme v pokročilej fáze dynamiky sveta, ktorá má exponenciálny charakter. Ľudstvo, s tisícročiami evolúcie za sebou, nemá viac pred sebou tisícročia, ba ani nie stáročia. Presvedčenie o priestorovej a časovej nekonečnosti sveta, s ním viera na nesmrteľnosť, boli len ilúziami európskeho myslenia. Nebude nijakej pamäti na minulé deje, na osudy minulých ľudí; nebude ani záujmu o ne. Pamäť človeka jednej jedinej generácie nebude stačiť ani len na zapísanie a uchovanie jeho vlastných zážitkov: jeho zmysly a jeho mozog budú bombardované podnetmi a údajmi v takom množstve, aké sa pred ním dostávalo len mnohým generáciám po sebe. Nebude čitateľov, čo by „po stáletích a stáletích“ prežívali s nami naše smútky z holokaustu, gulagov, Divokého Východu postkomunizmu...

Neostáva nám nič iné, než chápať úsilie o pravdivé svedectvo o minulosti a o postihnutie súčasnosti, tie zrnká medzi plevami slovnej hlušiny, ináč než naši predchodcovia. Nadobúda iné kvality: možno stále viac estetické. Tým jedincom, ktorým by sa ako-tak darilo uhýbať pred náporom prázdnych rečí a mediálneho bl'abotu, by asketickí mnísi epistemického spoločenstva mohli svojím písaním pomáhať pridávať každému z okamžikov krásu, či skôr a širšie: kantovskú vznešenosť. Krása – akákoľvek: z pohľadu, dotyku, vône, hudby, básne, matematickej rovnice, konceptuálneho uchopenia sveta – síce nespasí svet, ako veril Fjodor Dostojevskij, ale svojou alchýmiou dokáže okamžitému zážitku, bez ohľadu na jeho pomínutelnosť, dávať punc večnosti. To je jediná možná podoba večnosti; a jediný spôsob, ako ľudský život naplniť zmyslom.